



## Μυθοπλασία και ιστοριογραφία της μετανάστευσης

Από τον ΓΙΩΡΓΟ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ

*Ένα σύντομο βιβλίο μόλις πενήντα σελίδων, το Πιτσιμπούργκο, παλιότερο αφήγημα της Σώτης Τριανταφύλλου που επανακυκλοφόρησε, δημιουργεί την προοπτική να προσφέρει τα μέγιστα στη θεωρηση της ιστορίας της ελληνικής μετανάστευσης.*

Το κείμενο της Σώτης Τριανταφύλλου συντάσσεται σε μορφή επιστολών μεταξύ ενός νιόπαντρου ζευγαριού, του Δημοστένη, μετανάστη και εργάτη στη βιομηχανία του χάλυβα στο Πίτσιμποργκ της Πενσυλβάνια, και της συντοπίτισσάς του Ελέγκως, στη Χίο, η οποία αναμένει με διακαή επιθυμία το εισιτήριο για την υποσχόμενη νέα αρχή στην Αμερική.

Μεταξύ τους ανταλλάσσονται συνολικά 12 επιστολές, η πρώτη συνταγμένη από τον Δημοστένη στις 6 [του] Γενάρη 1913 και η τελευταία πάλι από τον ίδιο στις 11 [του] Ιούνη 1914. Μια πρόσθετη επιστολή, η οποία και κλείνει το βιβλίο, αποστέλλεται στον Δημοστένη από τον πατέρα του στις 23 [του] Ιούλη 1914. Αυτά εν μέσω τεράστιων ιστορικών αναταραχών όπως οι Βαλκανικοί πόλεμοι, η άφιξη κατατρεγμένων ελλήνων ορθόδοξων προσφύγων στη Χίο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο άμεσα επερχόμενος Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Το *Πιτσιμπούργκο* αναμφίβολα αποτελεί κείμενο ιστορικής αληθοφάνειας. Η πρόκλησή του ως αυθεντικού ντοκουμέντου επιτελείται σε πολλαπλά επίπεδα, π.χ. μέσω της πιστής εφαρμογής της ντοπιολαλιάς καθώς και των χαρακτηριστικών που, σύμφωνα με ερευνητές, ορίζουν το είδος της μεταναστευτικής επιστολογραφίας μεταξύ συζύγων: εμμονή με τις οικονομικές πτυχές της μετανάστευσης και τον σχετικό ενδοοικογενειακό σχεδιασμό· ανταλλαγή προσωπικών και κοινωνικών νέων μεταξύ των επιστολογράφων καθώς και μετάδοση πολιτισμικών και ιστορικών πληροφοριών· επανειλημμένη επιβεβαίωση αφοσίωσης και αγάπης· υποσχέσεις και έκφραση παραπόνων· παρανέσεις, αποστολή χρηματικής βοήθειας και ανάγκη επιβεβαίωσης λήψης της· ανησυχία για το ενδεχόμενο συζυγικής αποτυχίας· πραγμάτευση των προσδοκιών



1916, κάπου στην Ελλάδα. Νεόνυμφο ζευγάρι. Η εικόνα χρησιμοποιήθηκε στο εξώφυλλο της νέας έκδοσης του *Πιτσιμπούργκο*.

της μελλοντικής συνύπαρξης στην Αμερική· αιτήματα αποστολής τοπικών εδεσμάτων· όνειρα για ένα καλύτερο μέλλον.

Η αληθοφάνεια πρόσθετα ενισχύεται μέσω ιστορικά αποδεδειγμένων καταστάσεων – η συγγραφέας είναι και ιστορικός – καθώς και αναφορών σε περιστάσεις και εμπειρίες τις οποίες ο λαϊκός λόγος περί ξενιτιάς έχει διαδώσει στην κοινωνία ως τα κύρια χαρακτηριστικά της μετανάστευσης: εξαντλητική εργασία, φτώχεια, στέρση, πόνος, σκληρή επιβίωση, νοσταλγία. Ενώ, επίσης, τα τραγούδια της ξενιτιάς αναγνωρίζουν συνήθειες όπως η αντρική χαρτοπαίζα και αισθήματα ερωτικής μοναξιάς.

Όπως επισημαίνει μια βιβλιοκριτική, «[τ]ο μεροκάματο του τρό-

μον καταλήγει στο ημερολόγιο της δυστυχίας, αλλά και της ιστορικής ενημέρωσης, αφού ο καθένας από την πλευρά του περιγράφει τη δυστυχία του και οραματίζεται την ελπίδα που αργεί πολύ, μέσα σε μια κοινωνία που διαρκώς πάσχει από ανάπτυξη, πόλεμο, φτώχεια, βία και δυστυχία»<sup>1</sup>.

### ΜΕΤΑΞΥ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑΣ

Η ενδελχής έρευνα για τα είδη του λόγου τα οποία αποδίδει η συγγραφέας αποτελεί, σαφέστατα, συστατικό στοιχείο παραγωγής αληθοφάνειας. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι η συγγραφέας αποφεύγει να αναφερθεί στην ερευνητική της διαδικασία· δεν ονομάζει τις ιστορικές της πηγές. Ούτε διασα-

φηνίζει, όπως είθισται σε αυτές τις περιπτώσεις (στην Αμερική, για παράδειγμα), αν οι χαρακτήρες είναι ιστορικά πρόσωπα ή όχι.

Πολλαπλές ενδείξεις, έμμεσες και άμεσες, υποδηλώνουν ότι πρόκειται περί ιστορικής μυθοπλασίας. Η έλλειψη εισαγωγής με βιογραφικές αναφορές για τους δυο επιστολογράφους και τις συνθήκες ανεύρεσης των επιστολών τους σπείρει αμφιβολίες για την ύπαρξή τους ως ιστορικά πρόσωπα. Είναι ενδεικτικό ότι η ιστορική φωτογραφία του εξωφύλλου στη δεύτερη έκδοση απεικονίζει ένα νεόνυμφο ζευγάρι, αλλά τα μόνα σχετικά στοιχεία που αναφέρονται είναι η προέλευσή της από το προσωπικό αρχείο της συγγραφέως και η ημερομηνία λήψης, το 1916. Δεν ανταποκρίνεται επομένως στους χαρακτήρες.

Βέβαια η ερμηνευτική πλαισίωση του *Πιτσιμπούργκο* το ορίζει ρητά ως «αφήγημα», όρος που χρησιμοποιείται στο οπισθόφυλλο της πρώτης έκδοσης (2006) στον οποίο προσδίδεται μέγιστη ορατότητα αφού μπαίνει υπότιτλος στη δεύτερη έκδοσή του. Όχι «ιστορικό ντοκουμέντο», όχι «μια αληθινή ιστορία» ή «ιστορικό σπάραγμα», αλλά αφήγημα, έντεχνο κείμενο δηλαδή – άρα: κατασκευασμένη εξιστόρηση.

Είναι πασιφανές λοιπόν ότι ο χαρακτηρισμός του κειμένου ως αφήγημα αντιπαράθεται στην επίπονα κερδισμένη αληθοφάνειά του. Πώς να ερμηνεύσουμε αυτή τη συνύπαρξη δυο φαινομενικά αντιφατικών προσκλήσεων στον τρόπο ανάγνωσής του; Να ερμηνεύσουμε το κείμενο με βάση τα πραγματολογικά ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία που παραθέτει ή να το προσεγγίσουμε ως λογοτεχνική ρεαλιστική απόδοση; Ή κάτι άλλο; Τι παίζεται σε αυτά τα ερωτήματα; Διακυβεύεται, προτείνω, ο ρόλος της λογοτεχνίας στον τρόπο προσέγγισης της ιστορίας της μετανάστευσης.

Αργείο Σώτης Τριανταφύλλου

## ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΜΕΤΑΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ

Προτού αναπτύξω περαιτέρω αυτή τη θέση, ας εστιάσουμε σύντομα στις προσδοκίες από την ανάγνωση του βιβλίου. Ο τίτλος και η περιγραφή στο οπισθόφυλλο υπαγορεύει στον αναγνώστη να το προσλάβει ως πλασματικό δημιούρημα. Η αφηγηματική ροή τον παρασύρει σε κάτι που δομείται με όρους επιμελημένης αληθοφάνειας. Προσκαλείται δηλαδή ο αναγνώστης να συμμετάσχει σε μια παιγνιώδη τεχνική η οποία τοποθετεί το κείμενο μεταξύ αποκυήματος φαντασίας και ρεαλισμού, θλώνοντας με αυτόν τον τρόπο τα όρια μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας. Σ' αυτή του τη λειτουργία, το *Πτισιμούργκο* θα μπορούσε να προσληφθεί ως παράδειγμα αυτού που αποκαλείται *historical metafiction* (ιστορική μεταμυθοπλασία), καλώντας μας να το αναλύσουμε ως τέτοιο.

Στο «παιχνίδι» του *Πτισιμούργκο* παίζεται κάτι εξαιρετικά σοβαρό: οι τρόποι πρόσληψης της παραγόμενης γνώσης για τη μετανάστευση. Από τη μία, ο αναγνώστης είναι δυνατόν να δελεαστεί από την αμεσότητα, την παράθεση ιστορικών στοιχείων και τις εξομολογητικές διαστάσεις της αλληλογραφίας και να την προσλάβει ως ιστορική αλήθεια. Σ' αυτή την περίπτωση, λειτουργεί ως παθητικός αποδέκτης των στοιχείων στα οποία εκτίθεται.

Από την άλλη, όμως, όπως γνωρίζουμε, η αλληλογραφία δεν αποτελεί διαφανή καθρέφτη της εμπειρίας του μετανάστη· δεν αντικατοπτρίζει την αλήθεια του βίου του. Η χρησιμοποίηση ρητορικών συμβάσεων, οι συνειδητές αποσιωπήσεις (τα σφραγισμένα μυστικά), οι πρακτικοί περιορισμοί στην έκταση ενός γράμματος καθώς και η επιλεκτική ανταλλαγή πληροφοριών και τα κενά μνήμης που χαρακτηρίζουν το είδος μεσολαβούν στη δημιουργία μιας αλήθειας η οποία είναι μερική και κατακερματισμένη. Άλλωστε, για τους αγράμματους, όπως είναι ο Δημοστένης, το περιεχόμενο υπαγορευόταν σε γραμματιζόμενους μετανάστες, δηλαδή δηλώνονταν δημόσια με ό,τι επιλεκτική αυτολογκρισία αυτό συνεπάγεται. Η παράλειψη ακόμη και ενός μοναδικού στοιχείου σε μια επιστολή αλλάζει δραστικά το νόημά της, την αλήθειά της. Όταν εισερχόμαστε λοιπόν στο χώρο της, γινόμαστε μάρτυρες διαμεσολαβημένων θραυσμάτων γνώσης τα οποία



1940. Ελληνικά καφενεία στο Μανχάταν.

σε πολλές περιπτώσεις, να σημειωθεί, είναι υπερβολικά δύσκολο αν όχι αδύνατο να εξακριβωθούν σήμερα<sup>2</sup>.

Δεδομένων αυτών των προκλήσεων, σε τι συνεισφέρει το ερμηνευτικό πλαίσιο της ιστορικής μεταμυθοπλασίας; Όπως έχει καταδείξει η πλούσια λογοτεχνική κριτική για το θέμα, αυτός ο τρόπος ανάγνωσης συμμετέχει ως μέσο δημιουργίας νέων πλαισίων θεώρησης ενός ιστορικού φαινομένου. Συμβάλλει με αυτόν τον τρόπο στη δημιουργία ενός διαφορετικού κοινωνικού φαντασιακού όσον αφορά την πρόκληση του παρελθόντος και τον τρόπο με τον οποίο έχει βιωθεί, ενώ ταυτόχρονα θέτει νέες ερωτήσεις, λειτουργώντας ως εφαλτήριο για την παραγωγή εναλλακτικών ιστορικών γνώσεων σε αντιπαράθεση με τις ηγεμονικές αποδόσεις του. Επομένως, λειτουργεί στο μεταίχμιο της λογοτεχνίας και της πολιτισμικής κριτικής.

Η ιστορική μεταμυθοπλασία έχει γνωρίσει εξαιρετική άνθηση στην Ελλάδα σε σχέση με διάφορα επίμαχα θέματα όπως ο εμφύλιος πόλεμος και οι ιδεολογίες περί της εθνικής ταυτότητας, λειτουργώντας ως πολιτικός λόγος στην κριτική «μεγάλων αφηγημάτων» όπως ο εθνικισμός<sup>3</sup>.

Η διασπορά και η μετανάστευση δεν λείπουν από αυτή την προβλη-

ματική. Το μυθιστόρημα *Φιλέλληνες. Είκοσι τέσσερα γράμματα μιας Οδύσειας* (1992) της Μίμικας Κρανάκη και το *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη* (1990) του Θανάση Βαλτινού αποτελούν γνωστά παραδείγματα, το πρώτο μάλιστα επιστολικής λογοτεχνίας. Όσο για το δεύτερο, η τεχνική του της θλώσης των ορίων μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας προσανατολίζει το στοχασμό προς το τι έχει πιθανόν αμεληθεί ή συνειδητά παραλειφθεί από την ιστοριογραφία της μετανάστευσης<sup>4</sup>. Καλλιεργεί σκεπτικισμό ως προς την αλήθεια των επίσημων αφηγημάτων, όχι για να τα αντικαταστήσει με μια άλλη αλήθεια αλλά για να δημιουργήσει προβληματισμό και να υποσκάψει ό,τι έχει παγιωθεί ως Αλήθεια.

Όπως και στο *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, στο *Πτισιμούργκο* η «φωνή» των καθημερινών ανθρώπων—που είτε απουσιάζει ολοκληρωτικά από το επίσημο αρχείο ή τα ίχνη της βρίσκονται στις παρυφές του—τοποθετείται στο κέντρο. Πολλές φορές, οι χαρακτήρες εκφράζουν αμφιλεγόμενες θέσεις, όπως οι αρνητικές, ακόμη και υβριστικές απόψεις του Δημοστένη για τους Έλληνες μετανάστες που συναντά, και προσωπικές ομολογίες για τις παράνομες συμπεριφορές του, ενώ κατά τα άλλα παρουσιάζεται ως «ηθικός» μετανά-

στης, κάτι που «ξεβλοεύει» τις πθιανές κοινότητες υποθέσεις που φέρνει ο αναγνώστης στην ανάγνωση, οξύνοντας με αυτόν τον τρόπο την κριτική προσοχή του. Η ενδεχόμενη αναστάτωση που προκαλείται ως αποτέλεσμα θέτει προς επανεξέταση και δημόσια κριτική συζήτηση ένα θέμα που το ευρύ κοινό θεωρεί λυμένο και ληγμένο.

Με άλλα λόγια, η ιστορική μεταμυθοπλασία λειτουργεί έκκεντρα, επαναπλαισιώνοντας ένα πολυσυζητημένο ζήτημα, υποσκάπτοντας τις κοινές αλήθειες που το καθορίζουν και, επομένως, συνεισφέροντας στη δημιουργία ενεργών αναγνώστων, οι οποίοι με τη σειρά τους θέτουν κριτικές ερωτήσεις. Εξ ου και το παρεμφερές ενδιαφέρον για την ενδεχόμενη λειτουργία της μεταναστευτικής επιστολογραφίας ως πηγής αναθεώρησης της ιστοριογραφίας της μετανάστευσης<sup>5</sup>.

## Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΩΣ ΜΕΘΟΡΙΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Το *Πτισιμούργκο* εστιάζεται στην πρώιμη περίοδο της μαζικής μετανάστευσης των Ελλήνων στην Αμερική, μια περίοδο με περιορισμένο αριθμό αυτοβιογραφικών ντοκουμέντων και άρα πηγών για την εξερεύνηση του εσωτερικού κόσμου των μεταναστών. Η δεκαετία του 1910 αποτελεί μια ιστορική στιγμή μεγάλου ενδιαφέροντος, δεδομένης της ιστορικά τεκμηριωμένης ρευστότητας των ταυτοτήτων στο πλαίσιο της μετάβασής τους από τον παραδοσιακό κόσμο της ελληνικής επαρχίας στη νεωτερική Αμερική που συνεπαγόταν πραγματεύσεις ταυτότητας. Αυτή την κατάσταση διαδέχθηκε η δημιουργία συλλογικών αφηγημάτων—στο πλαίσιο της έξαρσης του ρατσισμού κατά τα τέλη της δεκαετίας και της ηγεμονίας του στις αρχές της επόμενης—, με στόχο την εδραίωση συμπαγών εθνικών ταυτοτήτων, για να ακυρωθούν αντιφάσεις, αμφιθυμίες και ρευστότητες τις οποίες βέβαια οι μετανάστες εξακολουθούσαν να πραγματεύονται στην ιδιωτική τους ζωή και στον κοινωνικό μικρόκοσμό τους.

Η επιλογή λοιπόν της επιστολογραφίας από τη συγγραφέα ως αντικείμενο δραματοποίησης της μεταναστευτικής υποκειμενικότητας σε αυτή την περίοδο δεν είναι τυχαία. Ως ιδιωτικό (αν και σχετικά διαμεσολαβημένο, όπως προανέφερα) μέσο επικοινωνίας, το είδος συμπεριλαμβάνει μύχιες εξομολογήσεις, καθώς και εμπιστευτικές αναφορές σε κοινωνικά απαγο-

Andreas Feininger



ρευμένες ή επικίνδυνες σκέψεις, συναισθήματα, απόψεις και συμπεριφορές που απευθύνονται ιδιαίτερος σε ένα οικείο πρόσωπο ή έναν οικείο κύκλο. Τη στιγμή που εκτίθενται σε δημόσια θέα οι επιστολές προσφέρουν την ευκαιρία στοχασμού για τις διαδικασίες διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας του μετανάστη – πώς βίωσε και πώς αισθάνθηκε τις συνθήκες που αντιμετώπισε.

Η έκκεντρη ματιά της συγγραφέα επιτελείται σε έμμεση συνομιλία με τις πολιτισμικές σπουδές. Ακολουθεί τη μεθοριακή προσέγγιση στην ανάλυση της μετανάστευσης, εστιάζοντας όχι σε μια μεταναστευτική ομάδα αυτή καθαυτή αλλά στις σχέσεις της με άλλες εθνότητες, συμπεριλαμβανομένης και της κυρίαρχης ομάδας. Προτεραιότητα αποτελούν, επομένως, οι αποκαλούμενες «ζώνες επαφής», χώροι επιτέλεσης διαπολιτισμικών συναντήσεων στις οποίες άτομα από διάφορες ομάδες έρχονται σε επαφή, διαπραγματεύονται τις σχέσεις τους (ατομικά ή συλλογικά), δημιουργούν συμμαχίες, κάνουν περιστασιακές σχέσεις, κρατούν αποστάσεις ή συγκρούονται<sup>6</sup>. Οι συναντήσεις σε αυτές τις μεθοριακές ζώνες επαφής (χώροι εργασίας και ψυχαγωγίας, κοινωνικός ιστός σε πόλεις και χωριά) διαχέονται από σχέσεις εξουσίας, ταξικές, έμφυλες και φυλετικές ιεραρχίες.

Ο μεθόριος χώρος του ανδρικού χαρακτήρα Δημοστένη συμπεριλαμβάνει προσωπικές σχέσεις με Έλληνες από διάφορες γεωγραφικές περιοχές της χώρας όπως η Πελοπόννησος, άτομα του ιταλικού υπόκοσμου, συνύπαρξη με Σλάβους και μαύρους βιομηχανικούς εργάτες. Η εξουσία των βιομηχάνων ρίχνει την παντοδύναμη σκιά της σε αυτή την κοινωνική και οικονομική ζώνη, ορίζοντας την πολιτική συμπεριφορά του εν λόγω μετανάστη:

Εδώ οι εργοστασιάρχες είναι ένα με τους Τούρκους [ως κατακτητές]. Βουρδουλιάζουνε. Αλλά μονάχα άμα ζητήσεις αύξηση. Λένε: Έτσι κι απεργήσετε το ποτάμι θα βαφτεί κόκκινο. Άχνα δε βγάζω ο έρμος. (σ. 28)

Κάτω από το φάσμα του πανταχού παρόντος φόβου, ο μετανάστης χαρακτήρας σκαταγραφείται σε πολλαπλά –διαπροσωπικά, εθνικά, ταξικά, και διαπολιτισμικά– επίπεδα. Πρόκειται για ένα σκληρά εργαζόμενο και σχετικά ηθικό πρόσωπο, το οποίο όμως δεν διστάζει να υπηρέτησε άτομα του υπόκοσμου για τα οι-



Αγγελό Τhe Books' Journal

### Η Σώτη Τριανταφύλλου.

κονομικά οφέλη που του αποφέρουν.

Ενώ ο Δημοστένης κατέχει ελληνική συνείδηση, θέτει τα προσωπικά του συμφέροντα πάνω απ' αυτά της χώρας του κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων· αρνείται να συμμετάσχει στο μαζικό ρεύμα επιστροφής μεταναστών για επιστροφή. Η εξομολόγησή του έχει απολογητικό χαρακτήρα:

Τώρα, Ελέγκω μου, που γένεται πόλεμος στα Βαλκάνια –ήμπα και τέλειωσε;– αισιόταμα κουραμπιές, αλλά ήντα να κάμομε, μια ζωή την έχομε κι εγώ ήρτα δω για να τήνε ζήσω. (σ. 21-22)

Είναι διατεθειμένος να πολεμήσει μόνο αν επεκταθεί ο πόλεμος στο νησί του, σηματοδοτώντας την υπερίσχυση της τοπικής ταυτότητας σε σχέση με την εθνική.

Ο Δημοστένης κρατάει αποστάσεις από εθνικιστικές θέσεις. Αν ο εθνικισμός τονίζει απόλυτες εθνικές ιδιαιτερότητες και δαιμονολογεί τον εχθρό γείτονα, η προσωπική του θέση υπονομεύει την εθνικιστική ιδεολογία και μάλιστα εν μέσω πολέμου: «όλοι οι άνθρωποι είναι διαφορετικοί, εχτός απ' τους Σλάβους, που 'ναι σαν κι εμάς, πάνω κάτω δηλαδή» (σ. 27).

Η αίσθηση του ανήκειν στο έθνος είναι κατακερματισμένη. Ταξικοί και ηθικοί λόγοι τον αποστασιοποιούν από άλλους Έλληνες, είτε μετανάστες είτε όχι, που εκμεταλλεύονται συνανθρώπους από θέσεις εξουσίας. Κατακραυμώνει, για παράδειγμα, έλληνα καταστημάτάρχη ο οποίος εκμεταλλεύεται τον μαύρο υπάλληλο του: «Τούτος έχει ανοίξει εστιατόριο εδώ στο Πιτσιμπούργκο και παίρνει αράπηδες να του δουλεύουνε για ένα

ξεροκόμματο» (σ. 29). Η ηθική απαξίωση για αυτόν τον χαρακτήρα καταλήγει σε γεωγραφικά στερεότυπα: «Ελέγκω μου, μακριά από Πελοπόννησους. Α πα πα, Έλληνες είναι, και τους συμπατριώτες μας τους έχουμε κορόνα, αλλά ποπό φάρα! Πολύ μπαγαπόντηδες» (σ. 29). Αλλά «Αν και μπροστά [σε αυτόν] οι Τουρκαλάδες ήτανε τζέντλεμεν, που λέμε κι εδώ στ' αμερικάνικα» (σ. 29-30), ο Δημοστένης δεν διστάζει να του κάνει «θελήματα» (εκβιασμούς καταστηματαρχών για προστασία) προς το προσωπικό του κέρδος.

Είναι εχθρικά καχύποπτος προς τους ισχυρούς, δεν χαρίζεται ούτε στους συντοπίτες του, τους οποίους θεωρεί ικανούς να εκμεταλλευτούν σεξουαλικά την Ελέγκω: «υπάρχουνε Έλληνες χειρότεροι απ' τους Τούρκους» (σ. 10). Η καταγγελτική του γλώσσα είναι αμειλικτική, υποδηλώνοντας ενσυναίσθηση με τους ευάλωτους και καταπιεσμένους ανεξαρτήτως εθνικότητας, με τους οποίους σε αυτό το επίπεδο ταυτίζεται.

Στα κάρβουνα παθαίνουν τα πλεμόνια σου και στις προβλήτες σου σπάει η ραχοκοκαλιά. Σλάβοι, αράπηδες κι Έλληνες είμαστε ένα και το αυτό. (σ. 31)

Παρ' όλα αυτά, και ενώ συμπεριλαμβάνει τους μαύρους μετανάστες στις τάξεις των καταπιεσμένων, όταν έρχεται η ώρα να φανταστεί το μέλλον του δεν του επιθυμεί ως γείτονες. Στο κέντρο του δικού του Αμερικανικού Ονείρου επιβάλλεται η επιθυμία συμπεριληψής του στη διαχωρισμένη λευκή γειτονιά. Ο Δημοστένης εσωτερικεύει τις φυλετικές ιεραρχίες της Αμερικής, αναπαράγοντας την ιδεολογία της

λευκότητας:

Θα βρω δωμάτιο σε καλή γειτονιά δίχως αράπηδες κι αλήτες. (σ. 41)

Όσον αφορά την Ελέγκω, ο μεθόριος χώρος που πραγματεύεται λειτουργεί σε δύο επίπεδα, το τοπικό και το διεθνικό (Χίος- Πίτσιμποουργκ/ Αμερική). Άτομο βαθιά ποτισμένο με λαϊκές δοξασιές (πιστεύει στην ύπαρξη ξωτικών και μαγείας), ο χαρακτήρας της εκδηλώνει όχι μόνο καχυποψία αλλά και αντίσταση στις μορφές νεωτερικότητας, όπως ο κινηματογράφος, που κάνουν την εμφάνισή τους στο νησί. Το κέντρο του κόσμου της είναι η σκληρή αγροτική εργασία, τα συγγενικά πρόσωπα και η ορθόδοξη πίστη. Ο τόπος της είναι το κέντρο της, στο οποίο θα προτιμούσε να παραμείνει αν συμφωνούσε να επιστρέψει ο άντρας της, ο οποίος αρνείται κατηγορηματικά αυτή την πιθανότητα.

Βέβαια δεν προσλαμβάνει την πατριδα της, τη Χίο, ως ενιαίο τόπο. Ο βιωμένος μόχθος και η φτώχεια για στήριξη κρυσταλλώνονται σε μια στάση εχθρικής αντιπαράθεσης προς τις δομές της εξουσίας. Η Ελέγκω απορρίπτει περιφρονητικά την απεικόνιση του νησιού ως παράδεισο από την τοπική εφημερίδα. Παράδεισος είναι για τους τοπικούς άρχοντες, δηλώνει, και η φωνή της στάζει φάρμακα, «αλλά συ κι εγώ κι όλο μας το σόι παλεύουμε στο χωράφι [...] όλη μέρα είμαι μες στη γουρουνόλασπη» (σ. 25). Στο βαθιά ταξικό φαινόμενο της μετανάστευσης, οι φτωχοί αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τον παράδεισο των άλλων σε μια πορεία οπαρμένη με περαιτέρω κακουχίες, ωθούμενοι από την κινητήρια υπόσχεση του ονείρου για κάτι καλύτερο.

Όσον αφορά τον ευρύτερο εθνικό χώρο –ο ελληνικός στρατός έκαμψε ολοκληρωτικά την οθωμανική αντίσταση στις 21 Δεκεμβρίου 1912, κυριαρχώντας σε όλο το νησί–, απουσιάζουν αναφορές, ενδεικτικό ίσως του γεγονότος ότι η Ελέγκω, που δηλώνει αγράμματη, δεν φοίτησε στα λεγόμενα παρθεναγωγεία τα οποία, ως μέρος του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, προωθούσαν συστηματικά, από το 1870 και μετέπειτα, τον ελληνικό εθνικισμό στον οθωμανικό χώρο<sup>7</sup>.

Ο δεύτερος μεθοριακός χώρος που διαμορφώνει την Ελέγκω είναι βέβαια οι φαντασιακές «συναντήσεις της» με την Αμερική και το Πίτσιμποουργκ όπως της παρουσιάζ-

ζονται στην αλληλογραφία, η οποία λειτουργεί ως διαπολιτισμική αγωγή. Αλλά αφορά επίσης ένα χώρο καίρια πραγματικό, τις διαπραγματεύσεις για τις συνθήκες της επικείμενης συμβίωσης στον Νέο Κόσμο. Η Ελέγκω, από την άλλη άκρη του Ατλαντικού, θέτει δυναμικά τους όρους οικονομικής, ηθικής και πολιτισμικής συμπεριφοράς του άντρα της· ορίζει τον τρόπο ζωής που επιθυμεί, καταρρίπτει τις ιεραρχίες στις συγκρίσεις που αυτές επιχειρεί μεταξύ των Αμερικανίδων (τις οποίες η Ελέγκω θεωρεί ερωτικές ανταγωνίστριες) και των γυναικών της Χίου. Δηλώνει υπερήφανα ότι θα μεταφέρει το ρόλο της ως παραδοσιακής νοικοκυράς στο σπιτικό τους αλλά και την πρόθεσή της να εργαστεί στα εργοστάσια Χαλυβουργίας. Πριν ακόμη επιβιβαστεί στο πλοίο για τον Νέο Κόσμο, στον μεταξύ διαπολιτισμικό χώρο της ύπαρξής της, η Ελέγκω είναι και αυτή μια μετανάστρια υπό διαμόρφωση, εκφράζοντας την εκκολλημένη επιθυμία ενεργού συμμετοχής στην αμερικανική κοινωνία.

Η συγγραφέας λοιπόν χαρτογραφεί την πολιτική γεωγραφία της μετανάστευσης σε δύο παράλληλους χωροχρόνους. Ο μετανάστης κινείται στον συνεχή καθημερινό ρυθμό της τοπικής μεθορίου στη χώρα υποδοχής, η εμπειρία της οποίας διαμεσολαβείται από υποχρεώσεις και προσδοκίες που εκφράζονται μέσω της ασυνεχούς επικοινωνίας με την

οικογένειά του στο αλλού. Η μετανάστευση δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί ικανοποιητικά, μας υπενθυμίζει η Τριανταφύλλου, αν δεν ιδωθεί ως σύμπλεγμα σχέσεων που συνδέουν τις συνθήκες της νέας χώρας και του «παλιού κόσμου». Πρόκειται για διεθνικά δίκτυα που συμπεριλαμβάνουν τις σχέσεις του μετανάστη τόσο με αυτούς στη νέα πραγματικότητα όσο και με εκείνους που έμειναν πίσω, αλλά επίσης και το πολιτισμικό φορτίο που ο ίδιος μεταφέρει εσωτερικά και περαιτέρω αποκτά στις νέες καταστάσεις που πραγματεύεται.

## ΤΟ «ΠΙΤΣΙΜΠΟΥΡΓΚΟ» ΩΣ ΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΤΑΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑ

Η δημιουργία των παραπάνω μεταναστευτικών πορτρέτων και καταστάσεων εξυπηρετεί εξαιρετικά τους στόχους της ιστορικής μεταμυθοπλασίας, μιας κριτικής πρακτικής η οποία προσανατολίζει τον αναγνώστη, όπως προανέφερα, προς ιστορικά ζητήματα αποσιωπημένα από την ηγεμονική ιστοριογραφία.

Ο Δημοστένης «δεν χωράει» ούτε στο εθνικό (ελληνικό) ούτε στο κυρίαρχο εθνοτικό (ελληνοαμερικανικό) αφήγημα του έντιμου μετανάστη, οι παλμοί της καρδιάς του οποίου είναι συγχρονισμένοι με το έθνος. Το εθνικό κάλεσμα για συν-ανήκειν στην ελληνική φαντασιακή κοινότητα διαταράσσεται από προσωπικά βιώματα ανήθικης συμπεριφοράς των

συμπatriωτών του, καθώς και από προσωπικά συμφέροντα.

Το σημείο αναφοράς της Ελέγκω, επίσης, δεν είναι το έθνος αλλά οι ταξικές διαφορές, επομένως η απόρριψη κάθε αφηγήματος εξιδανικευσης της κοινωνίας. Η γλώσσα της δεν χαρίζεται ούτε σε άτομα υψίστων εθνικών θέσεων. Όταν πληροφορείται τη δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α' θεωρεί ότι ο ίδιος θα έδωσε λαβή για την πράξη, εκφράζοντας τη γενικότερη ασεβεία της προς θεσμικές εξουσίες. Όπως και η κριτική στάση του Δημοστένη προς την αστυνομία στο νησί, προς τους Αμερικανούς εργοστασιάρχες αλλά και προς εθνικά αφηγήματα όπως η ελληνικότητα του Κολόμβος.

Πρόσθετα, οι τακτικές του Δημοστένη προς οικονομική ανέλιξη, καθώς και αυτές άλλων ελλήνων μεταναστών, καταρρίπτουν το ηθικοπλαστικό αφήγημα της μεταναστευτικής οικονομικής κινητικότητας μέσω εργασίας και τίμιου ιδρώτα και μόνο. Προσέρχεται στους κόλπους της Ιταλικής και της ελληνικής μαφίας στην πόλη, μια και «οι πολλοί παράδες δε βγαίνουν με τον σταυρό στο χέρι» (σ. 29), ενώ ταυτόχρονα επιθυμεί τη δημιουργία εκδιηθείας, του Αγίου Σπυριδώνα, «άμα βρεθούν οι παράδες» (σ. 20)<sup>8</sup>.

Μάλιστα, ο τόσο διαφημισμένος πρόσφατος ελληνοαμερικανικός λόγος περί εγγενούς ελληνικού φιλότιμου –που προωθήθηκε συστηματικά

ως παγκόσμιο brand, σε απάντηση της αρνητικής εικόνας των Ελλήνων διεθνώς στο πλαίσιο της «οικονομικής κρίσης»<sup>9</sup>– θα τον απέκλειε ως Έλληνα, με βάση και την προσχώρησή του σε παράνομες πράξεις εκμετάλλευσης και στην τοξική λευκότητα και την έλλειψη της φροντίδας προς τον συνάνθρωπο που αυτή συνεπάγεται.

Από τη στιγμή λοιπόν που αφουγκραστούμε το *Πιτσιμπουργκο* ως ιστορική μεταμυθοπλασία, μας επιτρέπεται να αναγνωρίσουμε τις εξής παρεμβάσεις του στην ιστοριογραφία της μετανάστευσης:

(α) Η δημιουργία της μεταναστευτικής υποκειμενικότητας είναι αναπόσπαστα συνυφασμένη με τις εμπειρίες της μεθορίου και τις επακόλουθες διαπολιτισμικές διαπραγματεύσεις, καθώς και με διεθνικές κοινωνικές σχέσεις. Η ελληνοαμερικανική (και κατ' επέκταση κάθε διασπορική) ιστοριογραφία οφείλει να θέτει ερωτήσεις σε διεθνικά, δια-φυλετικά και έμφυλα πλαίσια, καθώς και να εντοπίζει τις σχέσεις εξουσίας –ηγεμονικά αφηγήματα και πρακτικές όπως η λευκότητα, ο εθνικισμός (και των δύο πατρίδων), ο καπιταλισμός– που τις διέπουν. Περιθωριοποιημένες, αποσιωπημένες και ανεπίσημες αρχαιακές πηγές θα πρόσφεραν υλικό για τη χαρτογράφηση αντισυμβατικών υποκειμένων και των εσωτερικών αντιφάσεών τους.

## Gro Dahle Παιδικά ποιήματα

### Δεν ξέρω τι νόμιζες

Μερικές φορές κάποιος είναι τυχερός. Κάποιος βρίσκει μια σοκολάτα βαθιά χωμένη στο ντιουλάπι. Ή ένα κατοστάρικο στην τσέπη του μπουφάν. Η βλέπει μια λιβελούλα πηγαίνοντας σ' έναν γάμο πέρα στη λιμουίλα. Ξέχασε το δώρο αλλά δεν πειράζει, γιατί κουβαλάει φτερά και απ' όλα τα καλά: φτάνουν για δώρο-σέρνει μαζί του ολόκληρη μικρή περιπέτεια.

### Μερικές ερωτήσεις είναι πιο σημαντικές από άλλες

Τι τους θέλουμε τους κύκλους; λέει η χήνα, όταν υπάρχουν άσπρες χήνες. Φτάνουν και περιοσσεύουν. Έτσι δεν είναι;

### Κανείς δεν τα ξέρει όλα, ούτε κι η χήνα

Ξέρεις ποιος είσαι, αλήθεια; ρωτάει η χήνα.

Είμαι ένας τυφλοπόντικας, λέει ο τυφλοπόντικας. Σκάβω. Δεν φτάνει αυτό; Δεν ξέρω, λέει η χήνα.

Κι εσύ; Ρωτάει ο τυφλοπόντικας, Έτσι από ευγένεια πιο πολύ. Εσύ, ξέρεις ποια είσαι;

Δεν είμαι τελείως σίγουρη, λέει η χήνα. Μήπως είμαι κύκνος; Λέει

Ή πάπια, λέει ο τυφλοπόντικας. Ναι, βέβαια, λέει η χήνα.

### Ο πιο λυπημένος σκύλος του σπιτιού

Τι κάθεται εκεί καλέ μου σκύλε, λέει η χήνα. Γιατί ο σκύλος απλώς κάθεται εκεί κοιτάζοντας το πάτωμα. Δεν είναι καθόλου καλό, σκέφτεται η χήνα και παίρνει τον σκύλο να πάνε βόλτα.

Επειδή όλοι χρειάζονται λίγο αέρα στο κεφάλι, λίγο αέρα στις σκέψεις τους, λίγα πουλιά στα μαλλιά, λίγο χορτάρι κάτω από τα πόδια. Τα λυπημένα σκυλιά δεν πρέπει να κάθονται και να κοιτάζουν το πάτωμα. Πρέπει να κινούμαστε, λέει η χήνα στο σκύλο, αλλιώς παύουν τα πάντα. Έτσι δεν είναι;

Ναι, σίγουρα, λέει ο σκύλος και ακολουθεί τη χήνα πάνω κάτω στις ανηφοριές και πάλι σπίτι.

μετάφραση: Μαργαρίτα Μέλμπεργκ  
Από τη συλλογή παιδικών ποιημάτων  
*Ελπίζω, είπε η χήνα* (2011)

(β) Η μετανάστευση είναι μια έμφυλη κατάσταση. Το *Ππισιμπούργκο* τη δραματοποιεί μέσω της δραματικής αντίθεσης στις υποκειμενικότητες του ζευγαριού. Η γυναίκα, περιχαρακωμένη στη λαϊκή (folk) κουλτούρα, εξηγεί διάφορα γεγονότα βάσει των δεισιδαιμονιών τις οποίες πιστεύει, ενώ ο άντρας δίνει εξηγήσεις με όρους πολιτικής λογικής. Η γυναίκα αδυνατεί να δεχθεί και να εξηγήσει εκφράσεις της νεωτερικότητας, προσφεύγοντας στην «εμμηνευτική αυθεντία» του άντρα της. Έχει εσωτερικεύσει παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους, υποβιβάζοντας, ακόμα και αναιρώντας το δικαίωμά της να αρθρώσει πολιτική θέση. Ο άντρας λοιπόν ανοίγεται στον νεωτερικό κόσμο και πραγματεύεται τα δεδομένα του, η γυναίκα γενικά περιορίζεται από τον κλειστό παραδοσιακό κόσμο (ο οποίος θα της ήταν αρκετός αν ο σύζυγός της επέλεγε να επιστρέψει).

Πώς, όμως, οι άντρες μετανάστες και οι γυναίκες μετανάστριες πραγματεύτηκαν τη θέση τους στη νεωτερικότητα της νέας χώρας, δεδομένης της έμφυλης άνισης απόστασής τους από αυτή, τουλάχιστον όσον αφορά τους αγροτικούς πληθυσμούς; Κατά κανόνα, οι μετανάστες ήταν ήδη σχετικά εξοικειωμένοι με την αμερικανική πραγματικότητα σε σχέση με τις γυναίκες που τους ακολουθούσαν ή κατέφταναν ως νέες. Δεν ήταν σπάνιο, βέβαια, για μετανάστριες να επιχειρήσουν βήματα πολιτιστικής ενσωμάτωσής, κάτι που δραματοποιεί η ταινία του Παντελή Βούλγαρη *Νέες* (2004).

Γνωρίζουμε όμως ότι οι μετανάστριες σύζυγοι από χωριά παρουσίαζαν «πρόβλημα» στις φιλοδοξίες των οικονομικά ανερχόμενων μεταναστών για ευρύτερη θεσμική και προσωπική αμερικανοποίηση<sup>10</sup>. Όταν δε ο ρόλος τους περιοριζόταν σε αυτόν της νοικοκυράς, η αφομοίωσή τους επιβραδυνόταν σε σχέση με την επιταχυνόμενη εξοικείωση που αποκτούσαν με την Αμερική οι μαγαζάτορες άντρες τους. Η αναγνώριση αυτής της κατάστασης προσφέρεται ως έναυσμα για την τόσο απαραίτητη έρευνα του έμφυλου θεσμικού διαχωρισμού στην οργάνωση των μεταναστευτικών –και αργότερα εθνοτικών– συλλόγων, φαινόμενο που καλά κρατεί έναν αιώνα μετά, ακόμα και στις μέρες μας.

(γ) Η προσαρμογή (adaptation) του μετανάστη γίνεται αναγκαίο να μελετηθεί ως υλική και ιδεολογική πραγμάτευση σε συγκεκριμένα κοι-

νωτικά και οικονομικά συγκείμενα. Οι τακτικές και στρατηγικές της επιβίωσης και του δρόμου προς την επιτυχία είναι απαραίτητο να ιστοριοποιούνται ενώ χρειάζεται οι αρνητικές επιπτώσεις τους σε άλλες ομάδες να κατονομάζονται. Η συγγραφέας θεωρεί την αναπαραγωγή φυλετικών διακρίσεων ως μέρος της επιθυμίας του ανήκειν στη λευκή Αμερική. Ο νεοφερμένος μετανάστης εσωτερικεύει τις φυλετικές ιεραρχίες της κυρίαρχης ιδεολογίας (λευκότητα), συμμετέχοντας σε πρακτικές αποκλεισμού μιας από τις πιο κατατρεγμένες ομάδες. Σε αυτό το παράδειγμα, η ιστοριοποίηση της προσαρμογής υπονομεύει θριαμβευτικές τάσεις εξιδανίκευσής της.

(δ) Η θεσμική δημιουργία αφηγημάτων συλλογικής εθνοτικής ταυτότητας στις αρχές του 1920, σε περίοδο ακραίου ρατσισμού, είχε στόχο τη σταθεροποίηση των πρώιμων ρευστών ταυτοτήτων και την παγίωσή τους πέρα από αμφισβησίες και αντιφάσεις. Ο Λόγος και των δύο καιρών νεοσύστατων αφηγημάτων (AHEPA [American Hellenic Educational Progressive Association] και GAPA [Greek American Progressive Association]), παρά τις διαφορές τους, βάσισε την κατασκευή ταυτότητας στην εθνικιστική έννοια της φυλής και στη βιολογική συνέχεια. Να σημειωθεί ότι, στο πλαίσιο αυτό, η υπό διαμόρφωση μεσοαστική τάξη παρουσίασε τους Έλληνες ως μια ιδιαίτερη περίπτωση εξαίρεσης σε σχέση με γείτονες βαλκανικούς λαούς, τοποθετώντας τους πρώτους ως πολιτισμικά πλησιέστερους στα αμερικανικά (λευκά) ιδεώδη, επομένως ως πιο ικανούς να ανταποκριθούν άμεσα στις απαιτήσεις του πολιτεύματος της νέας πατρίδας.

Ταυτόχρονα, εξοριστικά αφηγήματα ταυτότητας απέφυγαν να συμπεριλάβουν ομάδες και πολιτικές ταυτότητες ριζικής ετερότητας, όπως κομμουνιστές, ριζοσπάστες συνδικαλιστές, αντικοφορμιστές διανοούμενους, τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους πρόσφυγες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και μετανάστες που κράτησαν αποστάσεις από τις κοινότητες και τους οργανισμούς είτε λόγω διεθνοτικών γάμων είτε λόγω ιδεολογίας.

Ποιοι όμως ήταν οι θύλακοι στην πρώιμη περίοδο που αντιστάθηκαν σε αυτή την εθνικιστική παγίωση και κανονικοποίηση της ταυτότητας; Ποιοι επέμεναν να εξασκούν το νήμα του διαπολιτισμικού ήθους της περιόδου; Το *Ππισιμπούργκο* προσφέρει έναυσμα για μια γενεαλο-

γική εξέταση αυτού του φαινομένου θέτοντας ερωτήσεις, όπως πώς και πού βρήκαν έκφραση οι έκκεντρες ταυτότητες στην ιστορία της μετανάστευσης, ποιοι τις πολέμησαν, πώς και γιατί<sup>11</sup>.

Στο ερμηνευτικό παιχνίδι του βιβλίου, λοιπόν, η ένταση μεταξύ αφηγηματικής αληθοφάνειας και αφηγηματικής δημιουργικότητας λειτουργεί ως τέχνασμα προώθησης μιας εναλλακτικής θεώρησης της ιστορίας της μετανάστευσης. Τόσο οι αναγνώστες που θα σαγηνευθούν από την αληθοφάνειά του και θα εισπράξουν το κείμενο ως ιστορικά τεκμηριωμένη αλήθεια, όσο και αυτοί που θα οδηγηθούν να στοχαστούν κριτικά ηγεμονικές ερμηνείες, τοποθετούνται σε φυγόκεντρη τροχιά σε σχέση με τους κοινούς τόπους ερμηνείας της ελληνικής μετανάστευσης, τους οποίους το αφήγημα με δεξιοτεχνία υπονομεύει. Όσον αφορά δε τους μελετητές της μετανάστευσης και της διασποράς καθώς και τα άτομα που παράγουν αφηγήματα για το θέμα –καλλιτέχνες, συγγραφείς, δημοσιογράφους, κληματογραφιστές, *ντοκιμαντερίστες*–, το *Ππισιμπούργκο* αποδεικνύει τη σημασία της ιστορικής μεταμυθοπλασίας ως άνοιγμα συναρπαστικών δρόμων αφηγηματικής απόδοσης, πέρα από κλισέ και ηγεμονικούς μύθους περί της αγίας «ομογένειας». ■

1. Ανθούλα Δανιήλ: Σώτη Τριανταφυλλού, *Ππισιμπούργκο*, Διάστιχο. 5 Δεκεμβρίου 2023, <https://diastixo.gr/kritikes/ellinikiprozografia/21492-pitsimpourgko>

2. Δεδομένων αυτών των ερμηνευτικών προκλήσεων, θεωρητικοί επί του θέματος έχουν αναπτύξει προηγμένες αναλύσεις, συμπεριλαμβανομένης και της εξέτασης της ρητορικής της επιστολογραφίας. Δες, *Letters across Borders: The Epistolary Practices of International Migrants*, επιμ. Bruce S. Elliott, David A. Gerber και Suzanne M. Sinke. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

3. Ο Γεράσιμος Κάτσαν έχει μελετήσει εκτενώς αυτήν την λογοτεχνική παραγωγή σε μεταμοντέρνο πλαίσιο. Δες, Gerasimos Katsan. *History and National Ideology in Greek Postmodernist Fiction*. Madison, NJ: Fairleigh Dickinson University Press. 2013.

4. Anthony Drakopoulos. "Reading Andreas Kordopatis, Understanding History and Fiction in Thanasis Valtinos." *Journal of Modern Hellenism*, Ειδικό Τεύχος: On the Intersections of Modern Greek Literature with Greek History and the Past. 34:70-85. 2019.

5. Yiorgos Anagnostou. "Migrant Letters as Agents for Rethinking Greek Migrant Historiography?" Παρουσίαση στην ημερίδα, *Αναλύοντας και ψηφιοποιώντας αλληλογραφίες ελληνικών μεταναστών*, Πάντειο Πανεπιστήμιο (Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, Αθήνα, Ελλάδα). Οργάνωση: Λίνα Βεντούρα, 3 Ιουνίου 2023. Περιλαμβάνεται στο *Immigrations, Ethnicities, Racial Situations*, 21 Αυγούστου 2023. <https://immigrations-ethnicities-racial.blogspot.com/2023/10/8/one-of-questions-that-brings-us.html>

6. Mary Louise Pratt. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. New York: Routledge. 1992. Για το θέμα «ζώνες επαφής» στην ελληνική μετανάστευση δες Γιώργος Καλογεράς, «Ζώνες Επαφής και Μαρτυρίες Μετάβασης: Οι Λογοτεχνικοί "Κύκλοι" της Ελληνικής Μετανάστευσης» στο: *Σήραγγη Ελληνική Πεζογραφία: Διεθνείς προσανατολισμοί και διασταυρώσεις*, επιμ. Α. Σπυροπούλου και Θ. Τομπρούκη, 69–85. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. 2002. Για τη μεθοριακή ελληνική λογοτεχνία και κριτική δες, Βασιλης Λαμπρούπουλος, «Μεθοριακή λογοτεχνία και κριτική» (57–68), στον ίδιο τόμο.

7. Katerina Dalakoura. "The Moral and Nationalist Education of Girls in the Greek Communities of the Ottoman Empire (c.1800–1922)", *Women's History Review*, 20 (4): 651–62. 2011.

8. Στα διοικητικά συμβούλια των πρώιμων ενοριών δεν έλειπαν ανερχόμενοι μετανάστες που εμπλέκονταν στην εκμετάλλευση των ομοεθνών τους οι οποίοι εργάζονταν στα ορυχεία και το ιδιόρρυθμο. Δες, Gunther Peck. "Reinventing Free Labor: Immigrant Padrones and Contract Laborers in North America, 1885-1925." *The Journal of American History*, 83 (3): 848–71. 1996.

9. Yiorgos Anagnostou. "Private and Public Partnerships: The Greek Diaspora's Branding of Philotimo as Identity." *Journal of Greek Media & Culture*, 7 (1): 3–25. 2021.

10. Δες το άθλια εξεσττικό τραγούδι "I Won't Survive" στο Jimmy Santis "Super Greek". Super Greek Music. 2002. <https://greekcity.com/product/jimmy-santis-super-greek/>

11. Οι αποκλεισμοί εσωτερικής ετερότητας από ηγεμονικά ελληνοαμερικανικά αφηγήματα συνεχίζονται. Για μια κριτική ανάλυση της εξουσίας τους και για την «ανασκαφή» εναλλακτικών λόγων και πρακτικών, δες: Γιώργος Αναγνώστου: *Χαρτογραφίες της λευκής εθνοκρίσης: Λαϊκή εθνογραφία και δημιουργία χρηστικών παρελθόντων στον ελληνοαμερικανικό κόσμο*. Μετάφραση Πελαγία Μαρκέτου. Εκδόσεις Νήσος. 2021.